

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ*

Л. Крупнова,

*докторант Національного університету державної податкової служби України,
кандидат юридичних наук*

В юридичній науці одне з центральних місць у розумінні ролі та значення права посідає дискусія щодо правової держави. Адже єдиного розуміння щодо визначення правової держави не можуть досягти вже багато десятиріч вчені різних правових шкіл. Пояснюється це багатогранністю та багатоаспектністю цього явища. Крім того, процес розбудови правової держави не є кінцевим, така розбудова відбувається постійно, оскільки пов'язана з соціальними, економічними, глобалізаційними факторами тощо. Провідне місце у розбудові та оновленні правової держави посідає громадянське суспільство зі своїми змістом, принципами, механізмами тощо. Рівень розвитку громадянського суспільства, рівень розвитку демократії є показниками модернізації держави на конкретному історичному проміжку часу. Курс на розбудову правової держави так чи інакше веде до політичних перетворень, що орієнтуються на втілення цінностей свободи і демократії, рівних прав і поваги до людських честі й гідності.

Одним із вихідних положень у розбудові правової держави є принципи права, адже вони є стрижнем, на якому права держава тримається. Саме принципи покладаються в основу правової системи, вкладаються в нормотворчу та правозастосовну діяльність. За їх допомогою здійснюється тлумачення правових норм. Але що

головне — за допомогою принципів забезпечується права охорона та захист прав людини й громадянина, що є базовим елементом громадянського суспільства та правової держави. Принципи виступають духом права, символізують його, а відтак — визначають специфіку правової системи певної держави та рівень правової культури суспільства в цілому.

Зрозуміло, що і правовій системі, і принципам права в юридичній літературі, рівно як і політології, філософії, державному управлінні тощо приділено чимало уваги. Так, принципи права та їх впровадження у правову систему України аналізувалися в роботах вітчизняних дослідників В. Ведяхіна, К. Ведяхіної, М. Козюбри, А. Колодія, В. Копейчикова, В. Корнієнко, Н. Оніщенко, С. Погребняка, П. Рабіновича, О. Селіванова, О. Скакун, О. Скрипнюка, О. Скурко, О. Суркової, Є. Тихонової, Ю. Тодики, О. Уварової, В. Цветкова, М. Цвік, О. Цибулевської, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та багатьох інших. Розглядалися принципи права і в роботах багатьох російських вчених, зокрема, С. Алексєєва, С. Братуся, А. Венгерова, К. Гаджієва, М. Каргалової, В. Лазарева, О. Лукашевої, В. Малька, В. Мілецького, В. Пугачова, А. Соловйова, В. Четвертіна, В. Чиркіна тощо.

Разом із тим на практиці, в процесі правозастосування виникають постійні

* Стаття друкується в авторській редакції

проблеми із визначенням як самих принципів, що закладені законодавством, так і їх реалізації, їх безпосереднього впливу на правову систему як невід'ємну складову правової держави. Водночас саме основоположні принципи права відображають фундаментальні ідеї права, що мають втілюватися в механізмах правового регулювання, у всіх сферах суспільного життя, що підпадають під правовий вплив. Все це викликає необхідність постійного дослідження питання розуміння правової держави та значення принципів права, як інтегрованої системи, для її розбудови. Відтак, розуміння принципів права та їх значення для функціонування правової держави і є предметом дослідження у даній статті.

Конституцією України [1] проголошено курс на формування правової держави, головним обов'язком держави визначено утвердження прав та свобод людини. Відтак, виникає питання про ефективність забезпечення прав і свобод людини юридичними засобами, а значить — і ефективність захисту таких прав і свобод. Оскільки ефективний захист з боку держави, з боку її публічних органів прав і свобод людини і громадянина, окреслений правовими принципами, є невід'ємною складовою концепції правової держави.

Слід також відзначити, що права і свободи людини та гарантії їхнього захисту, втілені через правові принципи, знаходять свого відбиття не лише на рівні основних законів держав, але й на рівні цілої низки міжнародно-правових актів, у першу чергу, Пакту про громадянські і політичні права, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод тощо. Отже, принципи, що забезпечують функціонування правової держави, вимагають свого розвитку на рівні національного законодавства.

На сучасному етапі розбудови правової держави в Україні, який багато хто з вітчизняних вчених оцінює як

початковий, говорять про виконання базових, основних завдань у сфері прав і свобод людини. До них відносять:

- створення системи механізмів та процедур, що гарантують суб'єктивні права на основі об'єктивного, заснованого на праві, порядку державної діяльності;
- створення такого механізму взаємодії держави і влади, за якого людина є рівноправним партнером держави;
- встановлення відповідальності посадових осіб за неефективне гарантування прав людини;
- підвищення ролі держави як засобу забезпечення загально соціальних функцій у суспільстві;
- підвищення ролі судових органів тощо [2, с. 112].

Реалізація цих завдань так чи інакше відбувається із врахуванням принципів права, що забезпечують становлення й розвиток правової держави. Щодо останньої, то вчені по різному підходять до розуміння правової держави. Зокрема, О.С. Головащенко вважає, що правова держава може бути визначена «як особливий стан організації державної влади у громадянському суспільстві, який виникає за умов досягнення в ньому високого рівня правової культури його членів і передбачає реалізацію державою свого функціонального призначення на засадах верховенства права, поділу влади, визнання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також взаємної відповідальності держави та особи» [3, с. 20]. Правовій державі притаманні такі ознаки як гуманізм, демократія, соціальний характер прав людини, правова культура, правова ментальність тощо. Саме вони дозволяють динамічно розвиватися суспільству в рамках держави.

Тобто, правова держава має характеризуватися певними ознаками, які дозволяють її виокремлювати з-поміж інших держав, які носять або формальний характер правових, або вза-

галі не характеризуються як такі. Розуміння сутності держави, структури її елементів, правової системи тощо, визначення місця громадянського суспільства та розв'язання питання про те, чи має взагалі місце громадянське суспільство у тій чи іншій державі, дозволяють говорити про реальне існування правової держави чи про її суто декларативний характер, маскування під демократичні форми. Недаремно звертають увагу на той очевидний факт, що «не форма, а сутність державного управління та соціального регулювання визначає рівень реалізації загальнолюдських принципів гуманності та справедливості» [4, с. 16]. І зазначають, що держави та суспільства здебільшого розпадаються, якщо їхні владні імперативи превалюють над національними інтересами та потребами, утискують їхні можливості та спроможності реалізувати себе в конкретному суспільному бутті, віднайти для всенародних очікувань якнайбільше реальні сутнісні втіленості. Інтереси та потреби держав і суспільств, які можуть і не збігатися між собою, здатні спричинити їх стрімке протистояння, особливо в період кризових станів та трансформаційних перебудов. Відзначимо, що справедливість останнього твердження цілком підтверджується ситуацією, що спостерігається в багатьох країнах світу в останні роки, коли світ намагається вийти із глобальної економічної та фінансової кризи.

Серед ознак правової держави розрізняють ціннісні (зокрема, верховенство права, визнання і реальне забезпечення прав і свобод людини) та інституціональні (поділ влади, верховенство правового закону тощо) ознаки. Перші мають визначати мету і напрямки трансформації держави, а другі втілювати перевірені світовою практикою механізми повноцінної реалізації перших [3, с. 20]. Якщо подивитися на заявлені ознаки, можна прийти до висновку, що вони засвідчують право-

ві принципи, їх втілення та реалізацію. Адже у правовій державі відбувається кардинальна зміна у відносинах між державою, її органами та людиною, громадянином. Вчені підкреслюють, що зміст цього принципу охоплює такі складові: непорушність прав і свобод людини, широка система їх гарантій, соціально-правова захищеність особи, усіх її цінностей, реальність судового захисту прав та інтересів людини [5, с. 198]. Держава має забезпечити захист прав і свобод людини і громадянина, це має бути основною функцією держави. Лише у такому разі можна говорити про те, що держава охоплюється поняттям «правова».

При цьому говорити про ефективний захист прав і свобод людини можна тільки тоді, коли він сам, його зміст, механізми, принципи будуть не лише носити теоретичний характер, не лише закріплені в законодавстві (причому законодавстві різногалузевому), але й реально забезпечуватися. Недаремно державно-юридичний захист людини пропонують розуміти як «правозастосувальну юрисдикційну діяльність національних компетентних органів, спрямовану на примусове здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права людини, або на відновлення такого права, або ж на попередження чи припинення його порушення» [6, с. 14]. При цьому юридичними засобами захисту прав людини мають бути ті юридичні явища, використання яких у правозахисній діяльності має забезпечити задоволення потреби людини у захисті її прав. Слід зазначити, що даний підхід має застосовуватися до усіх без виключення органів, що реалізують волю держави, виконують державі функції. У тому числі — до органів суду та до органів, що забезпечують виконання судових рішень та інших рішень, обов'язкове виконання яких передбачено чинним законодавством України. Такими органами висту-

пають органи Державної виконавчої служби України, які у своїй діяльності мають втілювати принципи, закріплені Законами України «Про Державну виконавчу службу» [7] та «Про виконавче провадження» [8]. Ознайомлення з положеннями даних законів дозволяє говорити про те, що закладені у них принципи, які не виділені в окремі статті, а розкидані по текстах законів, відповідають правовим принципам, що характеризують правову державу. Відтак, доцільно повернути до розгляду останніх.

Принципи правової держави виступають її відповідними ідеями, через які втілюються основні, базові закономірності її функціонування. Як принципи соціальної, правової держави, такі вихідні ідеї мають бути універсальними, носити загальнозастосований характер. Не можна сказати, що ці принципи будуть легально носити вищий імперативний характер, адже далеко не завжди вони є чітко закріплені в нормативно-правових актах. Водночас по суті, по духу права такі принципи, навіть за умови відсутності нормативного закріплення, впливатимуть з букви закону, відобразать обов'язковість, імперативність.

У теорії права принципи соціальної, правової держави поділяють на декілька видів (умовно) — загальносоціальні, економічні, юридичні. До останніх пропонують відносити ті принципи, реалізація яких вимагає певних правових механізмів та безпосереднього впливу на структурну організацію всієї правової дійсності — тобто на правову систему держави [9, с. 17].

Досить поширеною є класифікація принципів права за сферою їх дії в межах системи права. У такому випадку в системі виокремлюються загальні принципи права, міжгалузеві, галузеві принципи, принципи підгалузеві та інститутів права. В системі принципів права виділяються також основоположні принципи та інші (похідні) принципи [10, с. 16]. У свою

чергу юридичні принципи соціальної, правової держави класифікують за наступними критеріями: за способом закріплення; рівнем закріплення, за спрямуванням, сферами реалізації тощо. В. М. Якубенко вважає, що «найповніше сутність та призначення соціальної держави відбивають принципи її функціонування: принцип людської гідності, принцип рівних можливостей, принцип соціальної справедливості, принцип солідаризму (соціального партнерства), принцип соціальної рівності, принцип соціальних зобов'язань, принцип субсидіарності, принцип відносної незалежності суспільних відносин, принцип реальності (або гарантованості) соціальних прав» [9, с. 18]. Таким чином, автор принцип людської гідності вважає до найабстрактніших виразів усіх принципів соціальної держави.

Не спірний з позицій філософії, тим не менше досить спірний з позицій правових принципів — так може розглядатися заявлений підхід. Адже гідність людини є її внутрішньою оцінкою і ґрунтується на об'єктивно існуючій цінності такої людини для оточуючих. У такому разі мова йтиме не лише про основоположні, базові гарантії прав і свобод — верховенство права, законність тощо, а про соціальні аспекти — право на працю, її вчасну оплату, право на освіту, на забезпечення адекватними житловими умовами, право на відпустку тощо. Акцент на розгляді даних гарантій дозволяє розмежовувати суто правову державу та державу соціальну, в якій робиться акцент саме на соціальних правах. Недотримання яких позбавляє людину гідності, а відтак — і унеможливорює функціонування соціальної держави.

Водночас соціальна держава не може вважатися повноцінною, якщо вона не буде правовою. Ці характеристики держави мають бути пов'язаними між собою, взаємодоповнювати одна іншу. Відтак, можна говорити, що принципи відносної незалежності

суспільних відносин, солідаризму (соціального партнерства), субсидіарності належною мірою не закріплено на рівні законодавства, рівно як це стосується й принципів рівних можливостей та реальності соціальних прав. Разом із тим ці принципи мають впливати з основоположних принципів правової держави, що стоять на порядку вище (свобода, справедливість, гуманізм, рівність, мораль, законність, верховенство права). Оскільки саме останні, як основні юридичні ідеї, обумовлюють зміст правової системи, визначають характер її елементів, забезпечують їх взаємоузгодженість та єдність. Слід додати й те, що гарантоване чинною Конституцією право будь-якої особи на звернення до суду за захистом своїх прав, у тому числі й соціальних, не може реалізуватися поза конкретизацією таких прав, причому виключно на рівні закону, а не підзаконних актів. А їхня конкретизація цілком і повністю впливає з наявності правових принципів.

І. П. Бахновська, враховуючи дуалістичну природу основоположних і загальних принципів права (тобто розгляд їх одночасно як змісту і джерела права), пропонує розглядати їх як самостійний елемент правової системи, як її інтегруючий елемент. Адже об'єднання певного різноманіття правових явищ у таке єдине ціле, як правова система, досягається завдяки основоположним принципам права. Саме вони уособлюють ті правові цінності, на яких будується правова система та завдяки яким вона може набути цілісний характер [10, с. 15]. Через правові принципи формується правова ментальність, виховується правова культура. Людина має сприймати принципи права як загальносоціальні, загальнолюдські цінності, що заслуговують на повагу не лише з боку окремих громадян, окремих членів суспільства, але, у першу чергу, з боку держави, її органів влади, посадових осіб. Недаремно підкреслюють,

що через принципи права у людей формуються уявлення про вимоги права і повага до нього, визнання його легітимності та розуміння цінності правового регулювання [10, с. 16]. При цьому до ознак принципів права мають відноситися їх імперативний характер, нормативність, найвища стабільність, високий рівень узагальненості й абстрагування, фундаментальний характер, внутрішня єдність, об'єктивна обумовленість, ідеологічність, історичність тощо.

Принципи права виконують регулятивну, охоронну, системоутворюючу, ціннісну функції. Саме в межах реалізації зазначених функцій відбувається вплив правових принципів на процес правотворчості в цілому та нормотворчості зокрема. Адже розуміння правових ідей, правових цінностей є невід'ємною складовою в процесі правотворчості та нормотворчості. Поза такими ідеями неможливо створити юридичний акт вищої нормативної сили. Він може бути логічним, але втрапить свою суть, за допомогою якої реалізується не буква, а дух закону. Таким чином, унеможливлється застосування принципу верховенства права, принципу, що у вузькому розумінні означає «верховенство права над законом». Однак саме цей принцип безпосередньо відтворює мету діяльності держави, діяльності її органів, у першу чергу судових, різних структур, а також професійної діяльності і діяльності службових осіб. Саме цей принцип відтворює конституційні засади законності та правопорядку у всіх сферах життєдіяльності людини [12, с. 305]. Він пронизує механізм зближення національних правових систем та стандарти адаптації національного законодавства України до законодавства ЄС, одним із стандартів якого саме і виступає верховенство права.

В теорії права звертають увагу, що на етапі реалізації права регулятивна функція принципів права може проявлятися як безпосередньо — коли за

умови відсутності норми права виникає потреба керуватися виключно принципами права, — так і опосередковано, коли суб'єкт має виходити з того, що норми права, які знаходять своє закріплення у формальних джерелах права, формулюються відповідно до принципів права. Учасники правовідносин звертаються до основоположних принципів права при тлумаченні норм права, при подоланні прогалин та колізій в праві, а також при оцінці норм права на їх відповідність принципам права [10, с. 15]. У свою чергу системоутворююча функція основоположних принципів права під час реалізації права полягає в тому, що принципи права сприяють єдності правозастосування та тлумачення права, забезпечують дію єдиних засад як на стадії нормативного, так і індивідуального правового регулювання.

Отже, правова держава виступає правовою формою організації й діяльності органів державної влади, а скоріш навіть сказати — органів публічної влади (якщо виходити із розуміння громадянського суспільства), її взаємовідносин з індивідуумами, з яких складається таке суспільство. В. М. Співак підкреслює, що «держава, що має суверенітет, викликана до життя правом, створена для впорядкування суспільних відносин, сама обов'язково має підкорятися праву, бути правовою. Поняття правової держави передбачає максимальне обме-

ження влади правом. Такій державі відповідає сформоване в результаті природно-історичного розвитку громадянське суспільство, в основі якого лежать права людини. Найвищим ступенем розвитку права є правове суспільство» [13, с. 18].

Підсумовуючи вищевикладене, слід відзначити, що правова держава не може функціонувати поза принципами права, що є вихідними, інтегративними елементами її правової системи. Основоположні, базові принципи, такі як свобода, справедливість, гуманізм, рівність, мораль, законність, верховенство права, відіграють провідну роль у розбудові правової держави. Правова держава набуває ознак соціальної, коли додаються соціально-правові принципи. Принципи права можуть бути легалізовані, а можуть впливати з духу закону. Однак вони наділені рисами, ознаками та функціями, що дозволяють розглядати їх як ідеї в розбудові правової держави. Принципи права посідають вихідне місце в забезпеченні захисту прав і свобод людини і громадянина. ♦

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141 (із змінами, внесеними згідно із Законом № 2952-VI від 01.02.2011 р., ВВР, 2011, № 10, ст. 68).
2. *Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко, 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 688 с.*
3. Головащенко О. С. *Соціальна та правова держава: питання співвідношення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. С. Головащенко ; Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. — Харків, 2008. — 27 с.*

4. Черноног Р. А. *Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03 / Р. А. Черноног ; Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. — Київ, 2003. — 19 с.*
5. *Дія права : інтегративний аспект : Монографія / Кол. авторів; Відп. ред. Н. М. Оніщенко. — К. : Вид-во «Юридична думка», 2010. — 360 с.*
6. Пашук Т. І. *Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. І. Пашук ; Львівський нац. університет імені Івана Франка. — Львів, 2006. — 19 с.*
7. Закон України «Про державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 р. № 202/98-ВР // *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 36—37, ст. 243 (зі змінами).*
8. Закон України «Про виконавче провадження» в редакції Закону від 4 листопада 2010 р. № 2677-VI // *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 19—20, ст. 142 (зі змінами).*
9. Якубенко В. М. *Принципи соціальної держави: стан і перспективи їх реалізації в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. М. Якубенко ; Нац. академія внутрішніх справ України. — Київ, 2005. — 22 с.*
11. Бахновська І. П. *Основоположні принципи права як інтегруючий елемент правової системи України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. П. Бахновська ; Нац. університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Харків, 2011. — 19 с.*
12. *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: Монографія / У двох книгах / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н. М. Оніщенко. — К. : Вид-во «Юридична думка», 2008. — 344 с.*
13. Співак В. М. *Соціальна, правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.02 / В. М. Співак ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — Київ, 2001. — 23 с.*

Надійшла до редакції 27.11.2012 року